

KUR'ÂN'LA İLGİLİ İLK FİLOLOJİK ÇALIŞMALARIN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İsmail AYDIN*

Özet

Kur'ân'la ilgili tefsir hareketi onun inişiyile başlamıştır. Kur'ân'ı ilk tefsir etmeye başlayan kişi de şüphesiz Hz. Peygamber'dir. Kur'ân'ın ihtiva ettiği anlamları ortaya çıkarma faaliyeti sahabe ve tâbiînle devam etmiştir. Hicrî ikinci asrın ortalarına gelindiğinde Kur'ân'ın filolojik tefsirini konu edinen *garibu'l-Kur'ân*, *me'âni'l-Kur'ân* ve *i'râbu'l-Kur'ân* gibi isimler altında dilcilerin kaleme aldığı Kur'ân odaklı çalışmalara rastlanır. Bunun yanında *müşkilü'l-Kur'ân* ve *vücûh ve nezâir* olarak nitelendirilen çalışmaların da erken dönemlerden itibaren başladığı görülmektedir. Bu alanda çalışma yapan müelliflerin eserlerinin çoğu ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Biz bu çalışmada filolojik tefsirle ilgili kaleme alınan eserleri tefsir ilmi açısından değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, tefsir, filolojik tefsir, *garibu'l-Kur'ân*, *Meaâni'l-Kur'ân*.

An Evaluation of First Philological Studies That Related to Quran In Terms Of Quranic Commentary

Abstract

The commentary activity related to the Quran started with its descent. Surely, the first person to comment on the Quran is the prophet Mohammed. The activity to come out the meanings that the Quran include maintains with ashab and tabiîn. In the middle of second Hijri century, it's met with the studies focusing on the Quran under the names such as *garib al-Quran* and *maani al-Quran* that linguists have written. Besides, it has been seen that the studies desribed as *Mushkil al-Quran* and *vucuh and nazair* has begun from the early centuries. Unfortunately, many of the studies of the authors doing studies in this area haven't reached today yet. In this study, we are going to deal with the studies concerning the tafsir.

Key Words: Quran, Tafsîr, Philologic Tafsir, *garib al-Quran*, *maani al-Quran*.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, ismailaydinn@yahoo.com.tr

Giriş

Kur'ân nassının anlaşılmasında en önemli unsurlardan biri, belki en önemlisi, dildir. Çünkü dil, Kur'ân'la ilgili doğru yorum ve sonuçlara ulaşmanın en güvenilir yollarından biridir. Mücâhid'in, "Allah'a ve ahiret gününe inanan birinin Arapların dilini bilmeksizin Allah'ın kitabı hakkında konuşması helal değildir"¹ şeklindeki sözü, Kur'ân'ı yorumlamada dilin önemini vurgulamaktadır. Bu hususta Mâlik b. Enes'in de, "Arap dilini bilmediği halde, Allah'ın kitabını tefsir eden bir kimse bana getirilse, ona mutlaka ibretlik bir ceza veririm"² dediği nakledilir. Sahabeden başta İbn Abbâs olmak üzere tâbiîn ve tebei tâbiîn müfessirlerinin çoğunun ayetleri tefsir ederken filolojik argümanlara sık sık müracaat etmeleri de, dilin Kur'ân'ın anlaşılmasında vazgeçilmez bir yere sahip olduğunu gösterir.

Öncelikle Kur'ân'ı anlamaya duyulan ihtiyacın yanı sıra, hicri ikinci asrın ortalarına kadar devam eden süreçte Arap dili ile ilgili çalışmaların önemli bir düzeye erişmesi Kur'ân tefsirinde dilin ege- men bir unsur haline gelmesini sağlamıştır. Böylece hicri ikinci asırdan itibaren Kur'ân'ı dile dayalı anlamının sonucu olarak *filolojik tefsir* hareketi doğmuştur. Filolojik tefsirle ilgili ilk ürünler hicri ikinci asrın ortalarına doğru verilmeye başlamış ve dördüncü asrın sonlarına kadar yoğun bir şekilde süren tedvin faaliyetiyle filolojik yöntem bir disiplin haline gelmiştir. Bu alanda Ebû Ubeyde (ö. 210/825), Ferrâ (ö. 207/822) ve Zeccâc (ö. 311/923) gibi dilciler, yazdıkları filolojik tefsirlerle alanın öncüleri olmuşlardır. Konuyla ilgili olarak filolojik tefsir hareketini ortaya çıkaran etkenler üzerinde durmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz.

A. Kur'ân'la İlgili Filolojik Çalışmaların Yapılmasını Sağlayan Etkenler

Tarih sahnesinde ortaya çıkan herhangi bir hareketin tek bir sebeple izah edilmesi mümkün değildir. Meydana gelen gelişmelerde siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel vb. olgular belirleyici birer unsur olabilmektedir. Bu bağlamda ifade etmek gerekirse, tüm ilmî gelişmelerde olduğu gibi filolojik tefsir hareketini tetikleyen birden fazla etkenden söz etmek mümkündür. Biz, birbiriyle ilişkili en

¹ Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tahk.: Komisyon), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1994, I, 396; Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Nşr.: Mustafâ Dîb el-Bugâ), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, 2006, II, 1209.

² Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 302.

önemli etkenler üzerinde durarak konuyu temellendirmeye çalışacağız. Bu etkenler; dilde bozulma, Kur'ân'ı anlamaya duyulan ihtiyaç ve dil ekolleri arasındaki mücadele olarak özetlenebilir.

1. Dilde Bozulma (Lahn)

Genel olarak, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde Kur'ân'ı dile dayalı anlamada bir problemin varlığından söz edemeyiz. Vahyin tenzili döneminde Kur'ân'la ilgili ortaya çıkan müşkilleri Hz. Peygamber tarafından giderilmekteydi. Sahabe döneminde de dil henüz olumsuz etkilere maruz kalmadığından sonraki dönemlere göre problemlerin varlığından çok söz edemeyiz. Bununla birlikte Kur'ân'ı anlama konusunda ortaya çıkan problemler Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/687), Abdullâh b. Ömer (ö. 74/693) ve İbn Mes'ûd (ö. 35/655) gibi sahabenin önde gelen müfessirleri tarafından çözüme kavuşturuluyordu. Ancak fetih hareketleriyle birlikte Arapların farklı milletlerle karşılaşmaları, onların kültürleriyle tanışmaları ve yabancı unsurların İslam'a katılmasıyla birlikte Arap dilinde bozulmalar baş gösterdi. Bunun sonucunda dili yanlış kullanma anlamına gelen *lahn*³ ortaya çıktı. Lahn hareketlerine bağlı olarak Kur'ân'la ilgili yanlış okumaların görülmeye başlaması, dil ile ilgili bazı kuralların konmasını zaruri hale getirmiş ve devam eden süreçte Kur'ân'ı anlama noktasında karşılaşılan problemlerin artmaya başlaması Kur'ân'ın tefsiri ile ilgili yöntem arayışlarını da hızlandırmıştır. İşte bu nokta filolojik tefsir hareketinin çıkış noktasıdır. İbnü'l-Esîr (ö. 606/1209) ve Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) gibi âlimlerin *garîbu'l-Kur'ân* ilminin, şehirlerin fethedilip Arapların diğer milletlerle karışmasından sonra meydana geldiğini belirtmeleri, Kur'ân'ın filolojik tefsirine yönelik çalışmaların Arapçanın bozulmaya başlamasına endeksli geliştiğini göstermektedir.⁴

Dildeki bozulma, âlimleri Kur'ân'ın anlamlarını muhafaza etmeye yönelecek çalışma yapmaya sevk etmiştir. Bu Amaçla Ebû Mâlik Amr b. Kerkere, Ebû Ziyâd el-Kilâbî, Ebû Sirâr el-Ganevî, Ebu's-Şumh, Ebû Hayra, Muhalleme eş-Şeybânî ve Ebû Mishal gibi

³ *Lahn*, sarf ve nahiv kurallarına aykırı biçimde konuşmada tahrif doğuran dil kusurudur. Tüncü, Muhammed – Esmer, Râci, *el-Mu'cemu'l-Mufassal fî Ulûmi'l-Luga*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2001, I, 497.

⁴ İbnü'l-Esîr, Mecduddîn Ebû's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî Gâribi'l-Hadîs ve'l-Eser*, (Nşr.: Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Avîda), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1997, I, 9; Kâtip Çelebi, Hâcî Halife Mustafâ b. Abdullâh, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübî ve'l-Fünûn*, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrût, Trs., II, 1203.

âlimler dil ile ilgili topladıkları kelime ve kullanımları yazdıkları eserlerle kayıt altına almışlardır. Örneğin, Amr b. Kerkere ve Ebû Muhalleme eş-Şeybânî *Kitâbu'l-Hayl*, Ebû Ziyâd el-Kilâbî ve Ebu'ş-Şumh *Kitâbu'l-İbil*, Ebu'l-Hayra *Kitâbu'l-Haşerât* ve Ebû Mishal ise *Kitâbu'n-Nevâdir* isimli eseri telif etmiştir.⁵ Yine Amr b. el-Alâ (ö. 154/770), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820), Asmaî (ö. 216/831) ve Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) gibi kimseler bedevilerden dildeki kelimeleri öğrenmek amacıyla çöllere yaptıkları seyahatlerle meşhur olmuşlardır. Ahmed Emîn'in (ö. 1954) de belirttiği gibi âlimlerin, lafızların anlamlarını tespit etmeye yönelik sergiledikleri çabanın yegâne sebebi, Kur'ân'ın dildeki kelimelerin en önemli kaynağı olmasıdır. Bu sebeple âlimler ondaki kelime ve kullanımların anlamlarını öğrenmek için çöle seyahat etmişlerdir.⁶

Yukarıdaki gelişmeler Kur'ân tefsiriyle ilgili ortaya çıkan ilk faaliyetlerin mucem/sözcük tarzında ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda ortaya konan ilk çalışmaların nevadir türü eserlerle hayl, ibil, nebât ve matar gibi sadece bir alana ilişkin konulu sözlük çalışmaları şeklinde oluşturulduğunu görmekteyiz. Bu sahada *Kitâbu'n-Nevâdir* ismiyle ilk eseri Amr b. el-Alâ'nın yazdığı ifade edilmektedir.⁷ Kur'ân'ın anlamlarını muhafaza etmeye yönelik olarak icra edilen bu faaliyetler, filolojik tefsir hareketinin temelini atmıştır. Zira sözü edilen çalışmalar sayesinde dil araştırmaları gelişmiş ve bunun sonucunda bu alanla ilgili önemli bir müktesebat meydana gelmiştir. Bu ilerleme sayesinde, klasik yöntemden ayrı olarak Kur'ân dil perspektifinden tahlil edilmeye başlamıştır. Nitekim Arapçanın en temel kaynağı kabul edilen Sibeveyh'in (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ında, dille ilgili meselelerde Kur'ân ayetlerinden şahitler getirilmesi ve ayetlerin anlamlarını açıklama hususunda gösterilen gayret sebebiyle bu eserin filolojik tefsir hareketini hazır-

⁵ Bkz.: İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ya'kûb İshâk, *el-Fihrist*, (Nşr.: Yûsuf Alî Tavîl), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2002, s. 69-75.

⁶ Emîn, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Mektebetü'l-Üsra, Kâhire, 1997, II, 255.

⁷ Nassâr, Huseyn, *el-Mu'cemu'l-Arabî Neş'etuhû ve Tetavvuruhû*, Mektebetü Mısır, Yrs., 1988, I, 109; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim, *Kitâbu'l-Cerâsim*, (Tahk.: Muhammed Câsim el-Hamîdî), İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, Dimeşk, 1997, (Nâşirin mukaddimesi), I, 23; Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır, *et-Tefsîru'l-Lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbni'l-Cevziyye, Riyâd, 2000, *et-Tefsîru'l-Lügavî*, s. 114; Durmuş, İsmail, "Nevâdir", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 30; Tayyâr, *et-Tefsîru'l-Lügavî*, s. 114.

layan kaynaklardan biri olduğu dile getirilmiştir.⁸ İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Nehhâs (ö. 338/949) gibi âlimlerin eserlerini kaleme alırken müfessirlerin eserleri yanında dilcilerin eserlerinden de yararlandıklarını belirtmeleri⁹, filolojik tefsirlerin telif edilmesini sağlayan muharrik unsurlardan birinin dil sahasındaki çalışmalar olduğunu göstermektedir. Bu eserleri yazarların birer dilci olması da filolojik tefsir hareketini ortaya çıkaran amillerden birinin dilde meydana gelen ihtisaslaşma olduğu düşüncesini teyit etmektedir.

2. Kur'ân'ı Anlamaya Duyulan İhtiyaç

Kur'ân'la ilgili filolojik çalışmalar yapan âlimleri bu faaliyete sevk eden temel faktörlerden biri Kur'ân'ın anlamlarını açıklamak suretiyle ona hizmet etme düşüncesidir. Bu alanda en önemli çalışmaları yapan Ebû Ubeyde, Ferrâ ve Zeccâc gibi dilcilerin eser telif ederken Kur'ân'a hizmet etme gayesiyle hareket ettikleri ortak bir kanaattir.¹⁰ Filolojik tefsir hareketinin önemli temsilcilerinden Zeccâc'ın, أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ¹¹ ayetinde Kur'ân'ı tedebbür etme ve araştırmanın teşvik edildiğini belirttikten sonra, Allah'ın Kitabı'nın açıklanması gerektiği ve bunu yapacak kişi için filolojik yöntem dışında bir yol olmadığını söylemesi¹² bu olguyu desteklemektedir. Filolojik tefsirlerin yazılmasına konu olan olaylar da bu hususu teyit etmektedir. Örnek olarak Ebû Ubeyde'nin Mecâzül-Kur'ân isimli eserini kaleme alma sebebiyle ilgili nakledilen hadiseyi zikretmek yararlı olacaktır.

Bermeki veziri Fazl b. Rebî'in (ö. 208/823) huzurunda bulunduğu sırada, bir adam Ebû Ubeyde'ye, طَلَعَهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ¹³ ayeti-

⁸ Catlâvî, el-Hâdî, *Kadâye'l-Luga fî Kütübî't-Tefsîr*, Dâru Muhammed Ali el-Hâmî, Tunus, 1998, s. 51.

⁹ İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, (Tahk.: Ahmed Sakr), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1978, s. 4; Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl, *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Tahk.: Muhammed Ali es-Sâbûnî), Merkezü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke, Trs, I, 42.

¹⁰ Rûfeyde, İbrâhîm Abdullâh, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, ed-Dâru'l-Cemâhîriyye, Yrs., Trs., I, 140, 411; Sağîr, Mahmûd Ahmed, *el-Edevâtü'n-Nahviyye fî Kütübî't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 2001, s. 23; Deyre, Ahmed, *Dirâse fî'n-Nahvi'l-Kûfî min Hilâli Me'âni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*, Cem'iyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Trablus, 2003, s. 106; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 9 (Muhakkikin mukaddimesi); Aydın, İsmail, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2010, s. 48.

¹¹ 'Kur'ân'ı iyice düşünmüyorlar mı?' Nisa, 4/82.

¹² Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuh*, (Tahk.: Abdülcelîl Abduh Çelebi), Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2005, I, 163.

¹³ 'Meyveleri şeytan başları gibidir.' Sâffât, 37-65.

nin anlamını sorarak şöyle devam eder: “Vaad ve korkutma ancak bilinen şeylerle yapılır. Hâlbuki burada bilinmeyen şeyle yapılmıştır.” Bu soruya Ebû Ubeyde şu karşılığı verir: “Allah Araplara kendi sözleriyle hitapta bulunmuştur. İmriü'l-Kays'ın (ö. 540 m.) şu sözünü duymadın mı?

أَيْقُنِي وَالْمَشْرِفِيُّ مُصَاحِبِي وَمَسْنُونَةٌ زُرُقٌ كَأَنْيَابِ أَعْوَالِ

‘Kılıç ve şeytanın dişleri gibi sivriltilmiş mavi mızrak benimleyen beni öldürecek mi?’¹⁴

Onlar şeytanı görmemişlerdir. Ancak şeytan onlar için korkunç bir varlık olduğu için onunla korkutmuşlardır.” Bu cevap Fazl b. Rebî‘ ve soru soranın hoşuna gitti. Daha sonra Ebû Ubeyde şöyle der: “O günden sonra bu ve benzeri konularda Kur’ân’la ilgili ihtiyaç duyulabilecek bir kitap yazmaya karar verdim. Basra’ya dönünce de Mecâz olarak isimlendirdiğim kitabı yazdım.”¹⁵ Bu olay dilci müfessirlerin, eserlerini Kur’ân’ın anlamlarını açıklama gayesiyle yazdıklarını göstermektedir

3. Dil Ekolleri Arasındaki Mücadele

Basra ekolünün kurucusu Ebu'l-Esved'le (ö. 69/688) başlayan ilk dil çalışmaları, bu ekole mensup dilcilerin omuzlarında yükselmeye devam etmiş ve Kûfe mektebinin ortaya çıkışına kadar bu ekol hâkimiyetini sürdürmüştür. Bu ekolün ilk temsilcileri arasında yer alan Ebu'l-Esved nahvin temellerini atmış, Ebû İshâk el-Hadramî (ö. 127/745) illetlerini belirlemiş, İshâ b. Ömer (ö. 149/766) ilk eseri telif etmiş, Halil b. Ahmed (ö. 175/791) günümüze ulaşan şekliyle nahiv kurallarını belirlemiş ve ondan öğrendikleriyle Sibeveyh en mükemmel yapıt olan *el-Kitâb* isimli eseri telif etmiştir. Basra ekolünün teşekkül etmeye başlamasından yüz yıl sonra kurulan Kûfe ekolüyle birlikte filolojik çalışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Esas itibarıyla Kûfe ekolünün kurucularını yetiştirenler Basra ekolüne mensup olan âlimlerdir. Mesela, Kufe ekolünün kurucusu kabul

¹⁴ İmriü'l-Kays, İbn Hacer b. el-Hâris b. Amr, *Dîvân*, (Şrh.: Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Erkam, Beyrût, Trs., s. 124.

¹⁵ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, (Tahk.: İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrût, Trs., V, 236; Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullâh, *İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb* (Mu'cemu'l-Üdebâ), (Nşr.: İhsân Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993, VI, 2707; Kiftî, Cemâluddîn Ebû'l-Hasen Alî b. Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, (Tahk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1986, III, 277-278.

edilen Ebû Ca'fer er-Rüâsî (ö. 187/803), İsâ b. Ömer'den, Kisâî (ö. 189/804) de Halîl b. Ahmed'ten ders almıştır. Zaten Kûfe'yi Basra'ya karşı bir ekol haline getiren şahsiyetler Kisâî ve talebesi Ferrâ'dır. Bu hususa işaret ederken İbnü'l-Enbârî (ö. 577/1181) şöyle der: *'Bağdat ve Kûfelilerin Kisâî ve Ferrâ'dan başka Arapçada âlim kimseleri olmasaydı, onlarla tüm insanlara karşı övünmeleri yeterli olurdu.'*¹⁶

Kûfe mektebinin kuruluşundan itibaren, Ebû Ca'fer er-Rüâsî ile Halîl b. Ahmed arasında hafifçe başlayan iki ekol arasındaki tartışmalar Kisâî ve Sibeveyh'le şiddetini arttırmıştır. Daha sonra Sa'leb (ö. 291/903) ve Müberred (ö. 285/898) bu mücadelelerin sembol isimleri olmuşlardır. Sözü edilen dil ekolleri arasındaki mücadele, *zünbûriyye*¹⁷ olarak bilinen meşhûr tartışmada doruk noktasına ulaşmıştır. Bu mücadele ve münazaralar her ekol mensubunu bağlı olduğu anlayışı savunmaya yönelik telif yapmaya sevk etmiş ve

¹⁶ İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât Abdurrahmân b. Ebi'l-Vefâ Muhammed b. Abdullâh b. Saîd, *Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, (Tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1998, s. 83. Aynı bilgi için bkz.: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2814; Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (Nşr.: Hassân Abdilmennân), Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, Yrs., Trs, III, 4164.

¹⁷ Hârûn Reşdî'nin emriyle, Yahyâ b. Hâlid'in huzurunda Kisâî ve Sibeveyh arasında yapılan tartışma şudur: Kisâî, Sibeveyh'e *فَدَاكَ لِسْعَةَ مِنَ الرُّبُورِ* sözünden sonra *فَدَاكَ هُوَ يَا هَا* yahut *فَدَا هُوَ يَا هَا* şeklindeki ifadenin mi doğru olduğunu sorar. Sibeveyh, *فَدَا هُوَ هِيَ* şeklinde olmalı diyerek bu durumda nasbın caiz olmayacağını ifade eder. Bunun üzerine Kisâî, Sibeveyh'e hata ettiğini söyleyerek şöyle bir soru daha sorar: *خَرَجْتُ فِدَا عِنْدَ اللَّهِ الْقَائِمِ أَوْ الْقَائِمِ* cümlesi hakkında ne dersin? Sibeveyh şöyle dedi: Bu ifadenin tümü mansûb değil merfû' okunur. Bu cevap üzerine Kisâî şöyle dedi: 'Bu, Arapların kullanım tarzı değildir. Araplar bu tür cümlelerin tümünde merfû' ve mansûb okur.' Sibeveyh, Kisâî'ye karşı kendi görüşünü savununca Yahyâ b. Hâlid şöyle dedi: 'Kendi memleketinizin reisleri olarak ihtilafa düştünüz. Aranızda kim hakem olsun?' Kisâî şöyle dedi: 'Şu, kapınızda duran ve her bölgeden yanınıza gelen, insanların en fasihi, Kûfe ve Basra'nın itimad ettiği ve onlardan nakilde bulunduğu şu Araplar gelsin ve onlara sorulsun.' Bunun üzerine Yahyâ b. Hâlid, Kisâî'ye, 'âdil davrandın' diyerek onların çağrılmasını emretti. Onlar içeri girdiklerinde aralarında Ebû Ziyâd, Ebu'l-Cirâh ve Ebû Servân gibi kimseler de vardı. Kisâî ve Sibeveyh arasında geçen tartışmalar onlara sorulduğunda Kisâî'yi haklı çıkararak onun söylediğini doğru kabul ettiler. Bunun üzerine Yahyâ, Sibeveyh'e dönerek şöyle dedi: 'Ey adam! Duydun.' Sibeveyh sustu ve bu arada Kisâî, Yahyâ'ya dönerek şöyle dedi: 'Allah emirin işlerini rast getirsin. O, memleketinden bir arzuya geldi. Dilersen onu boş çevirme. Bunun üzerine Yahyâ b. Hâlid, Sibeveyh'e on bin dirhem verilmesini emretti. Sibeveyh oradan çıkıp İran'a yöneldi ve Basra'ya dönmeksizin vefat edene kadar orada kaldı. (Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk, *Mecâlisü'l-Ulemâ*, (Tahk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), Matbaatü Hukûmeti Küveyt, Küveyt, 1984, s. 10; İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Abdullâh el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'ârîb*, (Tahk.: H. Fâhûrî), Dâru'l-Cil, Beyrût, 1991, I, 154-155; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 464; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 2966.)

neredeysse her âlimin başta Arap dili ve grameri olmak üzere Kur'ân'la ilişkili olarak müşkil, me'ânî ve garîb ilimlerine yönelik eserler kaleme almaya sevk etmiştir. Basra'ya mensup Yûnus b. Habîb, Ahfeş (ö. 215/930), Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû Ubeyd Ebû Ubeyd, Müberredve Zeccâc *Me'âni'l-Kur'ân*, Müerric b. Amr es-Sedûsî (ö. 195/810) ve Nadr b. Şümeyl *Garîbu'l-Kur'ân*, Kutrub (ö. 206/821) *Müşkilü'l-Kur'ân* ve *Îrâbu'l-Kur'ân*, Ebû Ubeyde ise *Mecâzü'l-Kur'ân* isimli eseri telif etmiştir. Kûfe ekolüne bağlı Ebû Ca'fer er-Rûâsî, Kisâî, Ferrâ ve Sa'leb gibi âlimler *Me'âni'l-Kur'ân* yazmışlardır.

B. Filolojik Tefsirle İlgili Ortaya Çıkan Disiplinler ve Telif Edilen Eserler

1. Garîbu'l-Kur'ân ve Bu İlmin Tefsirle İlişkisi

Garîb, uzaklaşma anlamına gelen bir sözcüktür. Vatandan uzak olmaya da *gurbet* denmiştir.¹⁸ Ebû Hayyân (ö. 745/1344), *Tuhfetü'l-Erîb* isimli eserinde lafızları iki kısma ayırmıştır. Birincisi: *Sema/gök* ve *arz/yer* gibi anlamı herkes tarafından bilinen kelimeler. İkincisi ise: Arapçanın inceliklerine vakıf ve bu dili derinlemesine bilen uzman kişilerin bilebildiği kelimeler.¹⁹ İşte garîbu'l-Kur'ân'ın konusu ikinci grupta ifade edilen kelimelerdir. Kur'ân'ın farklı lehçelerden lafızlar içermesi ve yabancı dilden Arapçaya geçen bazı kelimelerin Kur'ân'da yer alması bu ilmin var oluş gerekçeleridir. İlim olarak *garîbu'l-Kur'ân*, anlamı bilinmeyen bazı lafızların anlamlarını Arap dili açısından açıklamayı gaye edinen bir ilimdir. Kısacası, tefsir ilminde anlaşılması zor olan garîb kelimeleri açıklamak amacıyla garîbu'l-Kur'ân ilmi doğmuştur. Kur'ân'daki garîb kelimelerin tefsirine yönelik faaliyet, filolojik tefsirin ilk merhalesi kabul edilir. Kur'ân'ın nüzûlüyle birlikte bu ameliye, Kur'ân'daki bazı kavramları Hz. Peygamber'in tefsir etmesiyle başlamıştır.²⁰

¹⁸ İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ, *Mücmelü'l-Luga*, (Nşr.: Muhammed Ta'me), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 2005, غر, mad.

¹⁹ Ebû Hayyân, *Tuhfetü'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Garîb*, Matbaatü'l-İhlâs, Yrs., 1345, s. 3.

²⁰ Mekki b. Ebî Tâlib, *Tefsîru Müşkili'l-Kur'ân*, (Tahk.: Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Dâru'n-Nûri'l-İslâmî, Beyrût, 1988, s. 52 (Muhakkikin mukaddimesi); İbnü'l-Yezîdî, Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Yahyâ b. el-Mübârek, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, (Tahk.: Abdürrezzâk Huseyn), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1987, (Nâşirin mukaddimesi), s. 8; Yaşar, Hüseyin, *Kur'ân'da Anlamı Kapalı Ayetler*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 159; Kırcâ, Celal, *Kur'ân'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, Trs., s. 169-170.

Kur'ân'daki lafızların anlamları konusunda zanna dayalı hareket edilmemesi ve ilim ehlinde sahih nakille gelen bilgilere dayalı olarak söz söylenmesi gerektiği belirtilmiştir.²¹ Bu durum, Kur'ân'ın anlamlarını çözümlerken öncelikle lafızların delaletlerini belirlemenin önemini ihsas etmektedir. Bu şekilde Kur'ân'daki genel anlamlara ulaşmak için lafızların manalarını belirleme faaliyetinin tefsirde icra edilen en önemli faaliyetlerden biri olduğu düşünülürse, garîbu'l-Kur'ân ilminin tefsirle olan sıkı ilişkisi anlaşılabilir olacaktır. Sözü edilen ilişkiyi belirtirken Râgıb el-İsfehânî (ö. 425/1033) şöyle der: “Kur'ân ilimlerinde meşgul olunması gereken ilk şey, lafzî ilimlerdir. Lafzî ilimlerde ise yapılması gereken şey, müfred lafızların anlamlarını ortaya çıkarmaktır. Kur'ân'ın anlamlarına ulaşmak isteyen kişi için ilk yardımcı, müfred lafızların anlamlarının belirlenmesidir. Bu, tıpkı bir binayı inşa etmek isteyen kişinin tuğlalarla işe başlaması gibidir. Üstelik bu husus sadece Kur'ân ilimleri açısından değil, tüm şer'î ilimler açısından faydalıdır.”²² Kur'ân'ın anlamlarını açıklamada taşıdığı önem sebebiyle pek çok âlim garîbu'l-Kur'ân'la ilgili eserler telif etmiştir. Bu alanda eser telif eden âlimler ve eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/687): *Garîbu'l-Kur'ân*²³.

Zeyd b. Ali b. Huseyn (ö. 122/739): *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*.

Ebân b. Tağlib el-Cerîrî (ö. 141/758): *Garîbu'l-Kur'ân*.²⁴

Alî b. Ebî Talha el-Hâşimî (ö. 143/760): *Sahîfetü Alî b. Ebî Talha*²⁵.

Ebu'n-Nadr Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö. 146/763): *Garîbu'l-Kur'ân*²⁶.

Mâlik b. Enes b. Ebî Âmir (ö. 179/795): *Garîbu'l-Kur'ân*²⁷.

²¹ Bkz.: Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *et-Tibyân fî Âdâbi Hamalati'l-Kur'ân*, (Tahk.: Muhammed el-Haccâr) Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1996, s. 166; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 354.

²² Râgıb el-İsfehânî, Huseyn b. Muhammed b. Mufaddal, *Müfredâtü Elfâzî'l-Kur'ân*, (Tahk.: Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1992, *el-Müfredât*, s. 54 (Müellifin mukaddimesi).

²³ Sezgin, Fuad, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî* (GAS), (Çev.: Mahmûd Fehmî Hicâzî), İdâretü's-Sekâfe, Riyâd, 1991, I, 74.

²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, I, 38

²⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 1230; Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, (Tahk.: Süleymân b. Sâlih el-Huzzî), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 1997, s. 24.

²⁶ Bulut, Ali, “Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbu'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eder Veren Müellifler”, *OMÜİFD*, Sayı: 12-13, Sam-sun, 2001, s. 400.

- Müerric b. Amr es-Sedûsî (ö. 195/810): *Garîbu'l-Kur'ân*²⁸.
 Ebû Muhammed Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817):
Garîbu'l-Kur'ân.
 Nadr b. Şümeyl (ö. 203/818): *Garîbu'l-Kur'ân*²⁹.
 Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210/825): *Mecâzü'l-Kur'ân*³⁰.
 Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (ö. 216/830):
*Garîbu'l-Kur'ân*³¹.
 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838): *Garîbu'l-Kur'ân*³².
 Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâm el-Cumahî (ö. 231/845):
Tabakâtü's-Şuarâ.³³
 Ebû Abdurrahmân el-Yezîdî (ö. 237/851): *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*.
 İbnü's-Sikkît (ö. 244/858): *Garîbu'l-Kur'ân*³⁴.

²⁷ İbn Ferhûn, Ebu'l-Vefâ Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed, *ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti Ayâni Ulemâi'l-Mezheb*, (Tahk.: Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1996, s. 75; Şevvâh, Alî İshâk, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'r-Rifâî, Riyâd, 1983, III, 295.

²⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 339; Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed b. Alî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, (Tahk.: Ali Muhammed Ömer), Mektebetü Vehbe, Kâhire, 2008, II, 281.

²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1207.

³⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 54, 84.

³¹ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 321; Suyyûtî, *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, (Tahk.: Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikr, Yrs., II, 113. Asmaî'nin garîbu'l-Kur'ân yazdığı şeklinde nakledilen bu bilgiyi şüpheyle karşılamaktayız. Zira kaynaklar ittifakla Asmaî'nin, dile dayalı olarak Kur'ân ve hadisleri tefsir etmekten kaçındığını haber vermektedirler. Bu konuyla ilgili Müberred, Asmaî'nin Kur'ân'a muvafık şîirleri tefsir etmediğini belirtmiştir. Ebû Hâtım de şöyle demiştir: "Asmaî'ye ة kelimesinin 'insanlardan bir cemaat' anlamına geldiğini söylediğimde o susup bir şey söylemedi. Bu kelimenin Kur'ân'da ة (Â-i İmrân, 3/146.) şeklinde geçmesi üzerine yorum yapmadığını anladım.' Kur'ân'ı tefsir edenleri şiddetle eleştiren ve Kur'ân'a muvafık her hangi bir sözü tefsir etmekten itinayla kaçınan Asmaî'nin, *Garîbu'l-Kur'ân* yazması onun temsil ettiği anlayışla bağdaşmamaktadır. Bkz.: Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdullâh, *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*, (Tahk.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdulmun'im Hafâcî), Matbaatu Mustafâ el-Bâbî, Kâhire, 1955, s. 47; Müberred, Ebû'l-Abbâs Muammed b. Yezîd, *el-Kâmil*, (Tahk.: Muhammed Ahmed ed-Dâlî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1997, II, 928; İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî, *Cemheretü'l-Luga*, (Nşr.: İbrâhîm Şemseddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2005, II, 760; Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Abdülvâhid b. Alî el-Halebî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, (Tahk.: Muhammed Azb), Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kâhire, 2003, s. 64.

³² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 113; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, II, 31.

³³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 54; Şevvâh, *Musannefâti'l-Kur'ân*, III, 301.

³⁴ Bağdâtlı, İsmâil Paşa, *Hedîyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn Âsâru'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1955 (İstanbul baskısı esas alınmıştır.), II, 536; Şevvâh, *Musannefâti'l-Kur'ân*, III, 302.

Muhammed b. Abdullâh el-Varrâk (ö. 249/863): *Garîbu'l-Kur'ân*³⁵.

Ebu'l-Abbâs Muhammed b. el-Hasen b. Dînâr (ö. 259/873): *Garîbu'l-Kur'ân*³⁶.

Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276/889): *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*³⁷.

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (Sa'leb) (ö. 291/903): *Garîbu'l-Kur'ân*³⁸.

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn (ö. 311/923): *Tefsîru'l-Garîb*³⁹.

Ebû Bekr b. Düreyd (ö. 321/933): *Garîbu'l-Kur'ân*⁴⁰.

Ahmed b. Sehl Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 322/933): *Mâ Uğlika min Garîbi'l-Kur'ân*⁴¹.

Ebû Abdullâh İbrâhîm b. Muhammed b. Arafe b. Süleymân el-Vâsıtî (ö. 323/934): *Garîbu'l-Kur'ân*.⁴²

Ebu'l-Hasen el-Arûzî (ö. 336/947): *Garîbu'l-Kur'ân*⁴³.

Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecere (ö. 350/961): *Garîbu'l-Kur'ân*⁴⁴.

Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Rüstem b. Yezdiyâr et-Taberî (ö. 350/961): *Garîbu'l-Kur'ân*⁴⁵.

Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Ziyâd Ebû Bekr en-Nakkâş (ö. 351/962): *el-İşâre fî Garîbi'l-Kur'ân*⁴⁶.

Alî b. İsbâ er-Rummânî (ö. 384/994): *Garîbu'l-Kur'ân*⁴⁷.

³⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 55.

³⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 55, 126.

³⁷ Bkz.: İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ*, s. 185; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 63.

³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, II, 553; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 397; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 100.

³⁹ Şevvâh, *Musanefâti'l-Kur'âns*. 295.

⁴⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 97; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 102.

⁴¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 55, 223; Safedî, Ebu's-Safa Salahaddîn Halîl b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (Tahk.: Ahmed el-Arnaûd – Türkî Mustafâ), Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 2000, VI, 252.

⁴² Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 38; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 429.

⁴³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 55.

⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 50.

⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 54-55, 94.

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 52; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 112.

⁴⁷ Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 295.

2. Me'âni'l-Kur'ân ve Bu İlmin Tefsirle İlişkisi

Me'ânî, sözden kastedilen anlamı⁴⁸ ifade eden *mana* kelimesinin çoğuludur. Râgıb el-İsfehânî, lafzın içerdiği manayı ortaya çıkarmak anlamına gelen *me'ânî* kelimesinin, aralarında fark olmakla birlikte tefsirle yakın anlama sahip olduğunu söylemiştir.⁴⁹ Terim olarak *me'âni'l-Kur'ân*, Kur'ân'ın lafız, i'râb ve ifadelerinin filolojik yöntemle açıklanmasını konu edinen ilimdir. Diğer bir ifadeyle *Me'âni'l-Kur'ân*, Allah'ın murad ettiği anlamı açıklamayı hedef eden ilme ve bu alandaki eserlere verilen isimdir.

Me'âni'l-Kur'ân'lar, Kur'ân'ın mana ve maksatlarını ortaya çıkarmak için onun kelime ve ifadelerini tahlil eden eserlerdir. Bundan ötürü sözü edilen eserlerde anlamın belirginleşmesine hizmet eden tüm vasıtalara yer verilir. Örneğin kelimelerin şerh edilmesi, cümle yapılarının çözümlenmesi, kıraat vecihlerinden yararlanılması, şiir ve Arap kelamı gibi argümanlara sık müracaat edilmesi bu eserlerin başlıca hususiyetleridir. Kısacası, Kur'ân'la ilgili anlamların belirlenmesine yönelik olarak bu eserlerde ağırlıklı olarak nahiv, sarf, iştikâk vb. filolojik yöntemlere fazlaca yer verilir. Nitekim İsâ Şehhâte, bu eserlerin *me'ânî* şeklinde nitelendirilmesinin, Kur'ân nassındaki i'râb ve tefsîr problemlerinin münakaşasını konu edinmelerine bağlamıştır.⁵⁰ *Me'âni'l-Kur'ân* alanında yazılan eserler şunlardır:

Vâsıl b. Atâ el-Basrî el-Gazzâl (ö. 131/748): *Me'âni'l-Kur'ân*⁵¹.

Ebân b. Tağlib el-Cerîrî (ö. 141/758): *Me'âni'l-Kur'ân*⁵².

Muhammed b. Hasen er-Rüâsî (ö. 170/786): *Me'âni'l-Kur'ân*⁵³.

Ebü Abdurrahmân Yûnus b. Habîb ed-Dabbî (ö. 182/798): *Me'âni'l-Kur'ân*⁵⁴.

Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/804): *Me'âni'l-Kur'ân*⁵⁵.

Müerric b. Amr es-Sedûsî (ö. 195/810): *Me'âni'l-Kur'ân*⁵⁶.

⁴⁸ Zebîdî, Muhibbuddîn Ebû'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtaza, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Tahk.: Ali Şeyrî), Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1994, XIX, 711.

⁴⁹ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 591.

⁵⁰ Şehhâte, İsâ, *ed-Dirâsâtü'l-Lugaviyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru Kubâ, Kâhire, 2001, s. 91.

⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, VI, 2795; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 293.

⁵² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 367; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 21.

⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 102; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 111; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 109.

⁵⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 66; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 317.

⁵⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 104; Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 42;

⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 54, 76; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 281.

Ebû Alî Muhammed b. el-Müstenîr (Kutrub) (ö. 206/821): *Me'âni'l-Kur'ân*⁵⁷.

Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ (ö. 207/822): *Me'âni'l-Kur'ân*.

Ebû Muâz en-Nahvî (ö. 211/826): *Me'âni'l-Kur'ân*⁵⁸.

Ebu'l-Hasen el-Ahfeş (ö. 215/830): *Me'âni'l-Kur'ân*.

Uyeyne b. Abdurrahmân Ebu'l-Minhâl (ö. 214/829): *Me'âni'l-Kur'ân*⁵⁹.

Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830): *Me'âni'l-Kur'ân*⁶⁰.

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838): *Me'âni'l-Kur'ân*⁶¹.

Ebû Muhammed Seleme b. Âsım en-Nahvî (ö. 270/883): *Me'âni'l-Kur'ân*⁶².

Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe Ebû Abdullâh ed-Dîneverî (ö. 276/889): *Me'âni'l-Kur'ân*⁶³.

Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl b. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezdî (ö. 282/895): *Me'âni'l-Kur'ân*⁶⁴.

Ebu'l-Abbâs el-Müberred (ö. 285/898): *Me'âni'l-Kur'ân*⁶⁵.

Mufaddal b. Seleme ed-Dabbî (ö. 290/902): *Ziyâu'l-Kulûb fî Me'âni'l-Kur'ân ve Garîbihî ve Müşkilih*⁶⁶.

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (Sa'leb) (ö. 291/903): *Me'âni'l-Kur'ân*⁶⁷.

Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm b. Keysân Ebu'l-Hasen en-Nahvî (ö. 299/911): *Me'âni'l-Kur'ân*⁶⁸.

Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923): *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuh*.

Muhammed b. Ahmed b. Mansûr Ebû Bekr b. el-Hayyât en-Nahvî (ö. 320/932): *Me'âni'l-Kur'ân*⁶⁹.

⁵⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 83; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 212.

⁵⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 54; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 245.

⁵⁹: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 54, 76, 173.

⁶⁰ Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 35.

⁶¹ Ebû Ubeyd'in *Me'âni'l-Kur'ân* isimli eserini Hacc ve Enbiya suresine kadar yazdığı ancak Ahmed b. Hanbel'in ona gönderdiği mektup sebebiyle bu eseri tamamlamadığı nakledilir. Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ es-Sebtî, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, (Tahk.: Muhammed b. Tâvî et-Tabhî), Matbaatu Fedâle, Ma'rib, 1983, IV, 292; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-Mezheb*, s. 154.

⁶² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, III, 1385; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 596; Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 56.

⁶³ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 63.

⁶⁴: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 340.

⁶⁵: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 93

⁶⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 54, 116; Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 306; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 270.

⁶⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 118; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 397; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 1032; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 100.

⁶⁸ Bkz.: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 129; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 19.

Muhammed b. Osmân b. Sebh Ebû Bekr eş-Şeybânî en-Nahvî (ö. 320/932): *Me'âni'l-Kur'ân*⁷⁰.

Abdullâh b. Muhammed b. Süfyân el-Hazzâz Ebu'l-Hasen en-Nahvî (ö. 325/936): *Me'âni'l-Kur'ân*⁷¹.

Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr el-Enbârî (ö. 328/939): *Kitâbu'l-Müşkil fi Me'âni'l-Kur'ân*⁷².

Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil b. Yûnus en-Nehhâs (ö. 338/949): *Me'âni'l-Kur'ân*.

Ebû Muhammed Abdullâh b. Ca'fer b. Dürüsteveyh (ö. 347/958): *Kitâbu'l-Me'ânî fi'l-Kur'ân*⁷³.

Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Ziyâd Ebû Bekr en-Nakkâş (ö. 351/962): *el-Muvaddih fi'l-Kur'ân ve Me'ânîh*⁷⁴.

Muhammed b. Abdullâh b. Eşteh Ebû Bekr el-Asbahânî (ö. 370/980): *Riyâdatü'l-Elsine fi İ'râbi'l-Kur'ân ve Me'ânîh*⁷⁵.

3. İ'râbu'l-Kur'ân ve Bu İlmin Tefsirle İlişkisi

50 | db

İ'râb, içte olanı açıklamak/*ibâne* ve beyan etmek/*ifsâh* anlamlarına gelen bir sözcüktür.⁷⁶ Bu anlamla ilişkili olarak, *أَعْرَبَ الْكَلَامَ* ifadesi '*lafızdaki manayı ortaya çıkarma*' anlamına gelmektedir.⁷⁷ Terim olarak i'râb, "*Taşıdıkları görevlere veya bir âmile bağlı olarak kelimelerin sonlarında -lâfzen veya takdîren- harf, hareke, sükûn ve*

⁶⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 130; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 48.

⁷⁰ Bkz.: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 130; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ*, s. 268. Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 135; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 162.

⁷¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 55.

⁷² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ*, s. 231; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 214.

⁷³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 100; İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ca'fer, *Tashîhu'l-Fasîh ve Şerhihi*, (Tahk.: Muhammed Bedevî el-Mahtûn), *Vezerâtü'l-Evkâf*, Kâhire, 2009, s. 18. (Muhakkikin mukaddimesi)

⁷⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 52; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 112.

⁷⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 54; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 132.

⁷⁶ Ferâhidî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, (Trb. ve Tahk.: Abdülhamîd Hindâvî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003, mad. Ezerî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, (Tahk.: Abdüsselâm Hârûn), Dâru's-Sâdık, Yrs., Trs., II, 362; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, (Nşr.: İbrâhîm Şemsuddîn), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1999, II, 256; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Tahk.: Mektebü Tahkiki't-Türâs fi Müesseseti'r-Risâle), Müesseseti'r-Risâle, Beyrût, 2005, mad. عرب.

⁷⁷ İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâil, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-Âzam*, (Tahk.: Abdülhamîd Hindâvî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2000, II, 126.

hazf bakımından gerçekleşen değişikliklerdir."⁷⁸ İşte i'râb, kelimelerdeki bu değişime bağlı olarak anlamın belirginleşmesini ve konuşanın kastının anlaşılır hale gelmesini sağlayan bir ilimdir. En geniş anlamda i'râb "*hatasız konuşma, anlamları temyiz edebilme, cümlenin öğelerini ve tamamlayıcı unsurlarını bilme*"⁷⁹ demektir. Kelimenin ihtiva ettiği bu anlama uygun olarak *i'râbu'l-Kur'ân*, içerdikleri anlamları ortaya çıkarmak için ayetleri gramer yönünden inceleyen bir ilimdir. İ'râbu'l-Kur'ân'ların yazılmasının sebebi de i'râbın manayı anlama ve terkihi çözümlenmenin yegâne yolu olmasıdır.⁸⁰ Arap dilinin en önemli hususiyetlerden biri olan i'râb'ın Kur'ân'ın anlaşılması ve doğru anlama ulaşılması bakımından en gerekli ilimlerden biri olduğu pek çok âlim tarafından vurgulanmıştır.⁸¹ Manaya vukufiyetin i'râb'la gerçekleştiğini söyleyen Suyûtî (ö. 911/1505), aynı zamanda mananın temyizi ve konuşanın kastının anlaşılır hale gelmesinin de bu ilimle mümkün olduğunu belirtmiştir.⁸² Bu da, anlamla en yakın ilişki içinde olan ilmin i'râb/nahev olduğunu göstermektedir. Kur'ân'ı anlamının bir vesilesi ve doğru manaya isabet ederek yanlıştan sakınmak için onun terkiplerini tahlil etmenin bir yolu olması bakımından tefsir ile *i'râbu'l-Kur'ân* arasında sıkı bir ilişki olduğu açıktır.⁸³ Bu açıdan, ayetlerdeki söz dizimi ve cümle yapısını ele alarak Kur'ân'ı filolojik yönden tahlil eden ve kastedilen anlamları ortaya çıkarmayı hedefleyen bir ilim olan i'râbu'l-Kur'ân'ın, diğer ilimler içinde en fazla ilişkili olduğu alanın tefsir olduğunu söylemek mümkündür. İ'râbu'l-Kur'ân sahasında kaleme alınan eserleri şöyle sıralayabiliriz:

Ebû Alî Muhammed b. el-Müstenîr (Kutrub) (ö. 206/821): *İ'râbu'l-Kur'ân*⁸⁴.

⁷⁸ Suyûtî, *Hem'ul-Hevâmi' fi Şerhi Cem'il-Cevâmi'*, (Thk., Ahmed Şemseddîn), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, I, 41; Tüncü, Muhammed- Esmer, Râcî, *el-Mu'cemu'l-Mufassal*, I, 75.

⁷⁹ Rûfeyde, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, I, 140.

⁸⁰ Rûfeyde, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, I, 140-141.

⁸¹ İbn Fâris, *es-Sâhibî fi Fikhi'l-Lugati'l-Arabîyye ve Mesâlihâ ve Süneni'l-Arabi fi Kelâmihâ*, (Tahk.: Ömer Fâruk et-Tabbâ), Dâru Mektebeti'l-Ârif, Beyrût, 1993, s. 75; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, I, 11; İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Mukaddime*, (Nşr.: Étienne Marc Quatremère), Mektebetü Lübnân, Beyrût, 1992 (Eserin basımında 1858 Paris baskısı esas alınmıştır.), III, 279.

⁸² Suyûtî, *el-İtkân*, I, 575.

⁸³ Rûfeyde, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, I, 148.

⁸⁴ Bkz.: Zerkeşi, *el-Burhân*, (Muhakkikin mukaddimesi), s. I, 44; Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân el-Mensûb ile'z-Zeccâc*, (Tahk.: İbrâhîm el-Ebyârî), Müessesetü'r-Risâle, Kum, 1995, III, 1092 (Muhakkikin mukaddimesi); Birişik, Abdülhamit, "İ'râbu'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 377.

Abdülmelik b. Habîb (ö. 238/852): *el-Vâdiha fî İ'râbi'l-Kur'ân*⁸⁵.

Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 248/862): *İ'râbu'l-Kur'ân*⁸⁶.

Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276/889): *İ'râbu'l-Kur'ân*⁸⁷.

Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 285/898): *İ'râbu'l-Kur'ân*⁸⁸.

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (Sa'leb) (ö. 291/903): *İ'râbu'l-Kur'ân*⁸⁹.

Ebû Abdullâh İbrâhîm b. Muhammed b. Arafe b. Süleymân el-Vâsıtî (ö. 323/934): *İ'râbu'l-Kur'ân*⁹⁰.

İbrâhîm b. es-Sirrî b. Sehl Ebû İshâk es-Zeccâc (ö. 311/923): *İ'râbu'l-Kur'ân el-Mensûb ila'z-Zeccâc*.

Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs (ö. 338/949): *İ'râbu'l-Kur'ân*.

Ebû Abdullâh el-Huseyn b. Muhammed b. Hâleveyh en-Nahvî (ö. 370/980): *İ'râbu Selâsîne Sûre mine'l-Kur'âni'l-Azîz*.

Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed b. Habîb (ö. 395/1004): *Garîbu İ'râbi'l-Kur'ân*⁹¹.

4. Müşkilü'l-Kur'ân ve Bu İlmin Tefsirle İlişkisi

Ş-k-l kelimesinin türevlerinin çoğu genel olarak *mümasele*, yani benzerlik anlamına racidir.⁹² İbn Düreyd (ö. 321/933), bu kelime-den türeyen *أَشْكَلَ* kelimesini 'karışık hale gelme' şeklinde açıklamıştır.⁹³ Kelimedeki 'karışık hale gelme' anlamının, benzerliğe raci olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu kelimenin, benzer biçimlere giren

⁸⁵ Bkz.: Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1996; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 2565.

⁸⁶ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 201; Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 62; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 1902; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, 606; Tantâvî, Muhammed, *Neş'etü'n-Nahv ve Târîhu Şeherati'n-Nuhât*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrût, 2005, s. 66.

⁸⁷ Bkz.: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 124; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 231; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 42. Ayrıca bkz.: Akş, Ömer Müsellem, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî ve Cuhûduhu'l-Lugaviyye*, el-Mecmeu's-Sekâfi, Abûdabî, 2005, s. 100-101.

⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 93; Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 251; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 270.

⁸⁹ Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 151;

⁹⁰ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 38; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 429.

⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, I, 411; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 60; İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 18. (Muhakkikin mukaddimesi)

⁹² İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*, I, 621.

⁹³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, II, 233. Benzer anlam için bkz.: Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, X, 22.

şeyler için kullanıldığı ve benzeri meydana gelen şeyler için kullanılan *أشكّل* kelimesinden alındığı belirtilmiştir.⁹⁴ Terim olarak *müşkil*, “Kendisinden murad olunan manadan emin olunamayan, benzerlerinden ancak bir delil ile teviline ulaşılabilen şey”⁹⁵ biçiminde tarif edilmiştir. Bu anlamla ilişkili olarak *müşkilü'l-Kur'ân* ise, insan zihnine karışık ve çelişkili gelen bazı ayetlerdeki problemleri gidermeyi konu edinen bir ilimdir. Yani, bu ilmin temel konusu ayetler arasında vehmedilen tearuz ve zıtlıklardır.⁹⁶ Ayetlerde dilden kaynaklanan belirsizliklerin ve çelişkilerin giderilmesi gayesi güden bu ilmin tefsirle yakın ilişki içinde olduğu ortadadır. *Müşkilü'l-Kur'ân*'la ilgili eserleri şöyle sıralayabiliriz:

Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767): *el-Cevâbât fi'l-Kur'ân*⁹⁷.

Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814): *Cevâbâtü'l-Kur'ân*⁹⁸.

Ebû Alî Muhammed b. el-Müstenîr (Kutrub) (ö. 206/821): *Müşkilü'l-Kur'ân ve'r-Red ala'l-Mülhidîn fi Müteşâbihi'l-Kur'ân*⁹⁹.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855): *er-Red ala'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*.

Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276/889): *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*.

5. *Vücûh* ve *Nezâir* ve Bu İlmin Tefsirle İlişkisi

Vücûh, *vech* kelimesinin çoğulu olup, sözlükte *yönelme* anlamına gelir.¹⁰⁰ Sözle ilgili kullanılan *vechü'l-keâm* ifadesi, ‘sözün yöneldiği yahut onunla kastedilen anlam’ demektir.¹⁰¹ Bu bağlamda *vücûhu'l-Kur'ân*, Kur'ân'daki kelimelerin anlamlarını ifade eden bir terimdir.¹⁰² *Nezâir* kelimesinin kökü olan, *n-z-r* sözcüğünün türevleri ise teemmül etme ve gözlemlene anlamlarına racidir. Terim olarak *'vücûh*; aynı kelimenin Kur'ân'ın farklı yerlerinde farklı anlamlara gelmesi (çok anlamlılık) *nezâir*; farklı anlamlarda kullanılan kelime-

⁹⁴ Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, (Tahk.: Âdil Enver Hızır), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 2007, s. 195.

⁹⁵ Ceremî, İbrâhîm Muhammed, *Mu'cemu Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 2001, s. 269; Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 195.

⁹⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 176; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 724.

⁹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 312; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 272.

⁹⁸ Yerinde, Adem, “Müşkilü'l-Kur'ân” *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 165.

⁹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 83.

¹⁰⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, II, 622; İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 396.

¹⁰¹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, I, 571; İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 397.

¹⁰² Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XIX, 114; Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul, Trs., ۱۳۷۳ mad.

nin farklı anlamlarından herhangi birinin Kur'ân'da tekrür etmesi demektir.¹⁰³

Bir lafzın Arap dilindeki genel anlamı ile bu lafzın farklı bağlamlara göre kazandığı anlamın bu genel anlam ile ilişkisi *vücûh ve nezâir* ilminin konusudur. Bu da tefsir ile vücûh ve nezâir arasında kuvvetli bir ilişkinin varlığını gösterir.¹⁰⁴ Belirtilen bu ilişkiden dolayı Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *vücûh ve nezâir* ilminin, tefsirin bir kolu olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵ Bu ilimde yöntem olarak lafzın bağlamına göre bir anlam takdir etmek esastır.¹⁰⁶ Bu itibarla, sözü edilen alanla ilgili telif edilen eserler aynı lafzın farklı bağlamlara göre alabileceği anlam olgusunu incelerler. Dolayısıyla bu kitaplar, filolojik tefsirin sadece bir yönüyle ilgili çalışmalardır. Hicri ikinci asırdan itibaren *vücûh ve nezâir* ilmi ile ilgili kaleme alınan eserleri şöyle sıralayabiliriz:

Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767): *el-Vücûh ve'n-Nezâir*.

el-Huseyn b. Vâkıd Ebû Ali el-Mervezî (ö. 159/775): *Vücûhu'l-Kur'ân*¹⁰⁷.

Hârûn b. Musâ el-A'ver (ö. 170/756): *el-Vücûh ve'n-Nezâir*¹⁰⁸.

Ebû Sa'lebe Yahyâ b. Sellâm el-Basrî (ö. 200/815): *Tefsîru'l-Kur'ân mimmâ İštebehet Esmâuhû ve Tesarrafet Me'ânih*. (Bu eser *et-Tesârîf* adıyla da bilinmektedir.)

Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed b. Habîb (ö. 395/1004): *Efrâdü Kelimâti'l-Kur'âni'l-Azîz*.

Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 285/898): *Mâ İttefeka Lafzuhû ve İhtelefe Ma'nâhu mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*.

C. Filolojik Tefsir Disiplinlerinin Ayrışması ve Yazılan Eserler Arasındaki Farklar

1. Disiplinlerin Ayrışması

Yukarıda belirtildiği gibi, Kur'ân'ın filolojik tefsirini konu alan disiplinler ve bu alanlarda yazılan eserler *garîbu'l-Kur'ân*, *me'âni'l-Kur'ân*, *i'râbu'l-Kur'ân*, *müşkilü'l-Kur'ân*, *vücûh ve nezâir* gibi adlar

¹⁰³ Karagöz, Mustafa, "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulü*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2009, s. 443-444.

¹⁰⁴ Tayyâr, *et-Tefsîru'l-Lügavî*, s. 96.

¹⁰⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 2001.

¹⁰⁶ Bkz.: Yahyâ, b. Sellâm, *Tefsîru'l-Kur'ân mimmâ İštebehet Esmâuhû ve Tesarrafet Me'ânih* (et-Tesârîf), (Tahk.: Hind Çelebi), el-Mektebetü't-Tûnûsiyye, Tunus, 1979, s. 25.

¹⁰⁷ Tayyâr, *et-Tefsîru'l-Lügavî*, s. 173.

¹⁰⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 123.

almışlardır. Bazı eserlerde bu isimlerden bir kaçının birlikte kullanıldığı da görülmektedir. Mesela, - *eserin mukaddimesinde yer aldığı üzere* - Ferrâ'nın eserinin asıl adı, تَفْسِيرُ مُشْكِلِ إِعْرَابِ الْقُرْآنِ وَمَعَانِيهِ 'Kur'ân'ın i'râb müşkillerinin ve anlamlarının tefsiri' şeklindedir. Eserin ravisi Muhammed b. Cehhm b. Hârûn es-Simmerî'nin هَذَا كِتَابٌ فِيهِ مَعَانِي الْقُرْآنِ şeklindeki sözü eserin isminde kısaltma yapılarak Me'âni'l-Kur'ân dendiğini göstermektedir.¹⁰⁹ Aynı şekilde Zeccâc'ın eseri, Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kur'ân adını taşımaktadır. Bu durum, Kur'ân'ı dil kurallarına göre açıklama gayesiyle yazılan eserlerin başlangıçta birlikte olduklarını ve henüz bu disiplinler arasında bir ayrışmanın gerçekleşmediğini göstermektedir. Bazı âlimler, me'âni'l-Kur'ân'ların tefsir eserlerinin ilk türü olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁰ Ancak yukarıda temas edildiği üzere, Kur'ân merkezli ilk dil çalışmaları mucem/sözcük tarzında gelişmiş ve bu alanda kaleme alınan ilk eserler konulu sözlük çalışmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu durum garîbu'l-Kur'ân eserlerinin diğerlerinden daha önce ortaya çıkmasını sağlamıştır. Zeyd b. Alî (ö. 122/739), Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân isimli eserle bu alanda öncü olan şahsiyettir. Daha sonra Ebû Ubeyde, Mecâzü'l-Kur'ân isimli eserinde lugavî delaletle ağırlık vermek suretiyle bu ilmin müstakil hale gelmesinin temellerini atmıştır. İbnü'l-Yezîdî'nin (ö. 237/851) Garîbu'l-Kur'ân isimli eseriyle bu ilim me'âni'l-Kur'ân ve i'râbu'l-Kur'ân'lardan ayrılma yönünde önemli bir aşama katetmiş ve İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) Garîbu'l-Kur'ân'ıyla bu ayrışma tamamlanmıştır. Zira o, eserin mukaddimesinde konuyla ilgili ayrı bir eser telif etmesi sebebiyle Kur'ân'ın müşkillerine değinmeden sadece garîb lafızlar üzerinde duracağını beyan etmiştir.¹¹¹ Bu şekilde İbn Kuteybe, ayrı olarak kaleme aldığı Garîbu'l-Kur'ân ve Müşkilü'l-Kur'ân isimli eserleriyle bu iki ilmi birbirinden tamamen ayırmıştır. Daha sonra Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/941) bu alanda bir yenilik gerçekleştirerek daha önce surelerin tertibine göre kaleme alınan bu tarz eserlerde alfabetik sistemi uygulamıştır.

İ'râbu'l-Kur'ân'la ilgili ilk eseri Kutrub telif etmiştir.¹¹² İlk dönemlerde eser isimlerinde kullanılan garîb, me'ânî ve i'râb

¹⁰⁹ Bkz.: Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, Me'âni'l-Kur'ân, (Tahk.: Muhammed Alî en-Neccâr – Ahmed Yûsuf Necâtî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1983, I, 1.

¹¹⁰ Rûfeyde, en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr, I, 149; Nassâr, el-Mu'cemu'l-Arabî, I, 42.

¹¹¹ İbn Kuteybe, Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân, s. 3.

¹¹² Bkz.: Zerkeşî, el-Burhân, (Muhakkikin mukaddimesi), s. I, 44; Zeccâc, İ'râbu'l-Kur'ân, III, 1092 (Muhakkikin mukaddimesi); Birşık, Abdülhamit, "İ'râbu'l-Kur'ân", DİA, XXII, 377.

şekindeki sözcükler aynı minval üzere kaleme alınmış eserler için ortak kullanılan isimler olduklarından bu ilmin Kutrub ile müstakil hale geldiği sonucuna varmak zordur. Bu itibarla, i'râbu'l-Kur'ân ilminin diğer ilimlerden hicri dördüncü asırda Ebû Ca'fer en-Nehhâs ile ayrıldığı görüşü hâkimdir.¹¹³ Esas itibariyle *i'râbu'l-Kur'ân* eserleri nahvin ulaştığı merhale bakımından her türlü münazara ve sonuca ulaşılacak bir noktadan çıkış yaparak meydana gelmişlerdir.¹¹⁴ Kanaatimizce Zeccâc'ın yaşadığı dönem bu tasvire uygun düşmektedir. Her ne kadar ona, *İ'râbu'l-Kur'ân* adlı bir eser nisbet edilse de kitabın muhakkiki İbrâhîm el-Ebyârî, eserin Zeccâc'a aidiyeti konusunda ciddi şüpheler ileri sürmüştür.¹¹⁵ Ayrıca Zeccâc'ın hayatını konu edinen biyografi eserlerinin böyle bir kitaptan söz etmediğini de belirtmek gerekir. Bu değerlendirmelerden sonra *i'râbu'l-Kur'ân*'la ilgili telif hareketinin, me'âni'l-Kur'ân'lardan sonra olduğu ve bunun nahvin tekâmül ettiği dönemden sonra gerçekleştiği sonucuna varmak mümkündür. Bu iki ilim daha önce bir arada iken bir yandan mananın açıklanması deruhte edilirken diğer taraftan cümlelerin i'râb özellikleri açıklanmaktaydı. Ancak daha sonra i'râbu'l-Kur'ân, Zeccâc'ın çağdaşı ve talebesi olan Nehhâs ile müstakil bir ilim haline gelerek me'âni'l-Kur'ân'larda ele alınan hususlardan sadece nahivle ilgili olanı konu edinmiştir.¹¹⁶ Bu ayrışmanın fiilen Nehhâs ile gerçekleştiği, sözü edilen iki ilimle ilgili kaleme aldığı eserlerin mukaddimesinde yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır. O, *Me'âni'l-Kur'ân* isimli eserin mukaddimesinde Kur'ân'ın anlamlarını ve garîb lafızlarını açıklamayı gaye edindiğini belirtirken¹¹⁷, *İ'râbu'l-Kur'ân* isimli eserinde ise i'râb konuları üzerinde duracağını beyan etmektedir.¹¹⁸ İbrâhîm Rûfeyde de, söz konusu ayrışmanın Kutrub'un *İ'râbu'l-Kur'ân* isimli eseriyle başladığını, Nehhâs'ın *İ'râbu'l-Kur'ân* isimli eseriyle de olgunluk seviyesine ulaştığını belirtir.¹¹⁹

¹¹³ Bkz.: Rûfeyde, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, I, 130; Tayyâr, *et-Tefsîru'l-Lugavî*, s. 261.

¹¹⁴ Catlâvî, *Kadâye'l-Luga*, s. 63.

¹¹⁵ Bkz.: Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân*, III, 1095-1098. (Muhakkikin mukaddimesi).

¹¹⁶ Krş.: Rûfeyde, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, I, 145, 147, 149; Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân*, III, 1091 (Muhakkikin mukaddimesi).

¹¹⁷ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 42.

¹¹⁸ Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, (Tahk.: Züheyr Gâzî Zâhid) Âlemü'l-Kütüb, Yrs., 1985, I, 165.

¹¹⁹ Rûfeyde, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, I, 130, 145, 147, 149.

2. Disiplinlere Bağlı Eserler Arasındaki Farklar

Filolojik tefsir disiplinlerine bağlı olarak telif edilen eserler, ortak yönlere sahip olmakla birlikte her bir türü diğerinden ayıran temel özelliklere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Mesela, garîbu'l-Kur'ân eserleri kelime tahlillerine odaklı çalışmalar iken, me'âni'l-Kur'ân eserleri garîbu'l-Kur'ân'lardan farklı olarak i'râb, sarf ve kıraatlerle ilgili konulara daha geniş yer verir. Edip kişiliğiyle öne çıkmış Vâsıl b. Atâ gibi kimseler istisna edilecek olursa, me'âni'l-Kur'ân eserleri nahiv ilminde temayüz etmiş *-Ferrâ, Ahfeş ve Zeccâc gibi-* kimseler tarafından kaleme alınmışlardır. Garîbu'l-Kur'ân eserleri ise, *-Ebû Ubeyde gibi-* daha çok lugat/sözcük ilminde uzman olan kimseler tarafından kaleme alınmış çalışmalardır. İ'râbu'l-Kur'ân'lar, Kur'ân'ın anlamlarını gramer açısından inceleyen eserlerdir. Filolojik tefsirle ilgili yazılan müşkilü'l-Kur'ân kitaplarının temel konusu kelime ve cümlelerdeki anlam problemleri ile ayetler arasında çelişkili görünen hususlardır. Vücûh ve nezâir eserleri ise, lafızların sözlük anlamı dışında bağlama göre kazandıkları anlam olgusu üzerinde dururlar.

db | 57

D. Filolojik Tefsir Çalışmalarını Diğer Tefsirlerden Ayıran Hususlar

Kur'ân'la ilgili yapılan filolojik çalışmaları sonraki dönemlerde telif edilen tefsir kitaplarından ayıran pek çok özellik mevcuttur. Her şeyden önce dilcilerin kaleme aldıkları bu eserler, tamamen Kur'ân'ın filolojik tahliline odaklanmış çalışmalardır ve bu eserlerde klasik tefsir kitaplarında sıkça karşılaştığımız Kur'ân'ın sünnet ve rivayetlerle, sebab-i nüzûl ve israiliyat gibi haberlerle tefsir edilmesi gibi hususlarla fazlaca karşılaşılmaz. Kur'ân'ı kendine konu edinen bu çalışmalarda öne çıkan önemli husus filolojinin imkânlarından yararlanılarak garîb kelimelerin tefsir edilmesi, nahiv, sarf ve Arapçanın deyim ve üslûplarına dayanarak ayetlerin dilsel bağlamda tahlil edilmesidir. Catlâvî'nin ifadesiyle, filolojik tefsirlerin en önemli yönü içerdiği anlama ulaşmak için nassın dil açısından irdelenmesidir.¹²⁰

Yine bu eserlerde diğerlerinde olduğu gibi kelâmî, fikhî ve mezhebî gayeler güdülmeksizin Kur'ân'ın dile dayalı anlamlarını ortaya çıkarma amacıyla hareket edilir. Bu yapılırken de şiir, Arap kelâmı ve kıraat vecihleri gibi argümanlardan büyük ölçüde yarar-

¹²⁰ Catlâvî, *Kadâye'l-Luga*, s. 43.

lanılır. Diğer bir husus da, Kur'ân'la ilgili filolojik çalışmalar yapan âlimlerin diğer müfessirlerden farklı olarak Arap dilini kendileri için uğraş alanı seçen birer dilci/filolog olmalarıdır. Yani filolojik tefsirler bizzat dilciler tarafından kaleme alınmış çalışmalardır. Bunun yanı sıra, Ebû Ubeyde ve Ferrâ gibi âlimler dil malzemesinin rivayetle derlenip toplandığı bir dönemde yaşadıklarından ötürü Kur'ân'ı bizzat Araplardan duyduklarıyla tefsir etmişlerdir. Hâlbuki sonraki müfessirler ayetleri tefsir ederken menkul rivayetlere dayanmışlardır. Ayrıca Kur'ân'ın filolojik tefsirini konu edinen eserlerin tümünde her sureden belirli ayetlerin tefsirine yer verilirken sonraki tefsirlerde Kur'ân'ın bütün ayetleri tefsir edilmiştir.

E. İlk Filolojik Tefsir Çalışmalarının Sonraki Tefsir Hareketlerine Etkisi

Tarih sahnesinde ortaya çıkan her gelişmenin farklı alanlara etki etmesi kaçınılmaz bir durumdur. Bu açıdan düşünüldüğünde, kuşkusuz filolojik tefsir hareketi Kur'ân'ı anlamaya yönelik sonraki gelişmelere önemli bir yön vermiştir. Herşeyden önce Kur'ân'ı dil kurallarına dayalı anlama faaliyeti, İbrâhîm Rûfeyde'nin belirttiği gibi akli tefsir yönteminin temellerini atmıştır.¹²¹ Zira bu eserlerde anlama ulaşmak için kelime ve cümlelerin tahlil edilmesi, kıraat vecihlerinden delil getirilmesi, hüküm inşa ederken filolojik argümanlara dayanılması ve eleştirel tutum sergilenmesi gibi akli gayretin mahsulü olan hususlar bu tefsirlerde yoğun şekilde mevcuttur. Hangi kategori içinde değerlendirilirse değerlendirilsin daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan tüm tefsir kitaplarında bu etkinin izlerini görmek mümkündür.

Ayrıca, garîb kelimelerin açıklanmasını konu edinen garîbu'l-Kurân, sarf, nahiv ve Arap kelamına dayalı olarak ayetleri tefsir etmek için me'âni'l-Kurân, müşkil hususları çözüme kavuşturmak için i'râbu'l-Kurân ve müşkilü'l-Kurân, lafzın bağlamına göre kazandığı anlamla ilgili vücûh ve nezâir gibi disiplinlerin deruhte ettikleri görevlerin tümünün daha sonra telif edilen geniş hacimli tefsir kitaplarında yer bulması bu etkinin göstergelerinden biridir. Rivayet, dirayet veya diğer yöntemlerden biriyle kaleme alınan tefsir eserlerinde kelimelerin ıstikak ve anlamlarıyla ilgili geniş şerhlerle, i'râb müşkilleri ve anlama dayalı sorunlarla ilgili sayfalar dolusu

¹²¹ Rûfeyde, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, I, 9, 148.

izahlara ve çoğu yerde lafızlarla ilgili takdiri anlamlara rastlanması bu olguyu desteklemektedir.

Sonraki devirlerde kaleme alınan büyük hacimli tefsir eserlerinde özellikle dil ile ilgili konularda Ebû Ubeyde, Ferrâ ve Zeccâc gibi dilci müfessirlerin yazdıkları filolojik tefsirlerin en önemli referans olarak öne çıkması¹²² sözü edilen etkinin bir başka ifadesidir. Üstelik bu eserler sadece tefsir kitapları için değil, sözlükler ve dil kitapları için de birincil kaynaklar olmuşlardır.

Sonuç

Hız. Peygamber'le başlayan tefsir hareketi toplumsal gelişim ve değişimin etkisiyle zenginleşerek devam etmiş, dille ilgili araştırmalar sonucunda Kur'ân tefsiriyle ilgili yeni bir yönelim ortaya çıkmıştır. Hicri ikinci asrın ortalarında başlayan tedvin döneminde, telif edilen eserlerde Kur'ân'a dil penceresinden bakılmaya başlanmış, onun anlamları filolojinin ilke ve kurallarına göre belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla farklı isimler altında pek çok eserin kaleme alındığını müşahade etmekteyiz. Bu durum, Kur'ân tefsirinde dilin önemli bir konum ihraz ettiğini göstermektedir.

Filolojik tefsirle ilgili yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak garîbu'l-Kur'ân ve me'âni'l-Kur'ân sahalarında kaleme alındıkları göze çarpmaktadır. Bu alanda çalışma yapan müelliflerin eserlerinin çoğu ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, filolojik tefsirle ilgili en önemli yapıtları meydana getiren Ebû Ubeyde, Ferrâ, Ahfeş, Zeccâc ve Nehhâs gibi büyük dilcilerin eserleri bugüne ulaşan önemli kaynaklardır. Yaptığımız bu çalışmanın, özellikle

¹²² Örnek olarak bkz.: Begavî, Muhyî's-Sünne Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd, *Meâlimu't-Tenzil* (Tefsîru'l-Begavî), (Tahk.: Komisyon), Dâru't-Tîbe, Riyâd, 1409, Bakara, 2/22, 91, 260; Âli İmrân, 3/152; Nisâ, 4/86; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît, el-Bahru'l-Muhît*, (Nşr.: Komisyon), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1993, Bakara, 2/17, 34, 35, 53, 61, 127, 130, 135, 157, 177, 179, 230; Âli İmrân, 3/45, 97, 113, 147, 182, 183; Nisâ, 4/102, 145; Zuhruf, 43/81; Zâriyât, 51/39; Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1997, Bakara, 2/150, 208; Âli İmrân, 3/10, 79; En'âm, 6/73; A'râf, 7/38; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, (Nşr.: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1995, Fâtihâ, 1/1; Nisâ, 4/43; A'râf, 7/149; Ra'd, 13/35; İbrâhîm, 14/43; Kehf, 18/40, Meryem, 19/59; Mü'minûn, 23/36; Furkân, 25/77; Sebe, 34/16; Fussilet, 41/3; Mücâdele, 58/19; İbn Atiyye, el-Kâdî Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Tahk.: Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2001, Bakara, 2/22,195; Nisâ, 4/90; Mâide, 5/6; Yûsuf, 12/23. ayetlerin tefsiri.

tefsir alanında araştırma yapan kimselerin dikkatini bu alana çekeceğini ve yeni araştırmalara kapı açacağını umuyoruz.

Kaynakça

- Akş, Ömer Müsellem; *İbn Kuteybe ed-Dîneverî ve Cuhûduhu'l-Lugaviyye*, el-Mecmeu's-Sekâfî, Abûdabî, 2005.
- Aydın, İsmail; *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2010.
- Bağdâtî, İsmâil Paşa (ö. 1338/1920); *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn Âsârü'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1955. (İstanbul baskısı esas alınmıştır.)
- Begavî, Muhyî's-Sünne Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd (ö. 516/1122); *Meâlimu't-Tenzîl* (Tefsîru'l-Begavî), (Tahk.: Komisyon), Dâru't-Tîbe, Riyâd, 1409.
- Birışık, Abdülhamit; "İrâbu'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul, 2000.
- Bulut, Ali; "Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbu'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân, İrâbu'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eder Veren Müellifler", *OMÜİFD*, Sayı; 12-13, Samsun, 2001.
- Catîvî, el-Hâdî; *Kadâye'l-Luga fî Kütübî't-Tefsîr*, Dâru Muhammed Alî el-Hâmî, Tunus, 1998.
- Ceremî, İbrâhîm Muhammed; *Mu'cemu Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 2001.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî (ö. 816/1413); *Kitâbu't-Ta'rîfât*, (Tahk.: Âdil Enver Hızır), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 2007.
- Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed b. Alî (ö. 946/1540); *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, (Tahk.: Alî Muhammed Ömer), Mektebetü Vehbe, Kâhire, 2008.
- Deyre, Ahmed; *Dirâse fî'n-Nahvi'l-Küfî min Hilâli Me'âni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*, Cem'iyetü'd-Da'vetî'l-İslâmiyyetü'l-Âlemiyye, Trablus, 2003.
- Durmuş, İsmail; "Nevâdir", *DİA*, İstanbul, 2007.
- Ebû Hayyân, Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf (ö. 745/1344); *el-Bahru'l-Muhît, el-Bahru'l-Muhît*, (Nşr.: Komisyon), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1993; *Tuhfetü'l-Erib bimâ fî'l-Kur'âni mine'l-Garîb*, Matbaatü'l-İhlâs, Yrs., 1345.
- Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Abdülvâhid b. Alî el-Halebî (ö. 351/962); *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, (Tahk.: Muhammed Azb), Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kâhire, 2003.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed (ö. 1050/1640); *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, (Tahk.: Süleymân b. Sâlih el-Huzzî), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 1997.
- Emîn, Ahmed (ö. 1954); *Duha'l-İslâm*, Mektebetü'l-Ûsra, Kâhire, 1997.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980); *Tehzîbü'l-Luga*, (Tahk.: Abdüsselâm Hârûn), Dâru's-Sâdik, Yrs., Trs.
- Fahreiddin Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn (ö. 606/1209); *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1997.
- Ferâhidî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed (ö. 175/791); *Kitâbü'l-Ayn alâ Hurûfî'l-Mu'cem*, (Trb. ve Tahk.: Abdülhamîd Hindâvî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003, عرب mad.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/822); *Me'âni'l-Kur'ân*, (Tahk.: Muhammed Alî en-Neccâr – Ahmed Yûsuf Necâfî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1983.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1414); *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Tahk.: Mektebü Tahkîki't-Türâs fî Müessesetü'r-Risâle), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2005.

- İbn Atiyye, el-Kâdî Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib (ö. 546/1151); *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Tahk.: Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî (ö. 321/933); *Cemheretü'l-Luga*, (Nşr.: İbrâhîm Şemseddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2005.
- İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ca'fer (ö. 347/958); *Tashîhu'l-Fasîh ve Şerhihî*, (Tahk.: Muhammed Bedevî el-Mahtûn), Vezerâtü'l-Evkâf, Kâhire, 2009.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ (ö. 395/1004); *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*, (Nşr.: İbrâhîm Şemseddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1999; *Mücmelü'l-Luga*, (Nşr.: Muhammed Ta'me), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 2005; *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Lugati'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve Süneni'l-Arabi fî Kelâmihâ*, (Tahk.: Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Dâru Mektebeti'l-Ârif, Beyrût, 1993.
- İbn Ferhûn, Ebu'l-Vefâ Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed (799/1397); *ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb*, (Tahk.: Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1996.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406); *el-Mukaddime*, (Nşr.: Étienne Marc Quatremère), Mektebetü Lübnân, Beyrût, 1992 (Eserin basımında 1858 Paris baskısı esas alınmıştır.)
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr (ö. 681/1282); *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, (Tahk.: İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrût, Trs.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Abdullâh el-Ensârî (ö. 761/1360); *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'arîb*, (Tahk.: H. Fâhûrî), Dâru'l-Cil, Beyrût, 1991.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889); *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, (Tahk.: Ahmed Sakr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1978; *Kitâbu'l-Cerâsîm*, (Tahk.: Muhammed Câsim el-Hamîdî), İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, Dimeşk, 1997.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil (ö. 458/1065); *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-Â'zam*, (Tahk.: Abdülhamîd Hindâvî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2000.
- İbnü'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Ebi'l-Vefâ Muhammed b. Abdullâh b. Saîd (ö. 577/1181); *Nüzhâtü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, (Tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1998.
- İbnü'l-Esir, Mecduddîn Ebû's-Saadât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî (ö. 606/1209); *en-Nihâye fî Gârîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, (Nşr.: Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Avîda), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997.
- İbnü'l-Yezîdî, Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Yahyâ b. el-Mübârek (ö. 237/851); *Garîbu'l-Kur'ân ve Tefsîruh*, (Tahk.: Abdürrezzâk Huseyn), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1987.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ya'kûb İshâk (ö. 380/990); *el-Fihrist*, (Nşr.: Yûsuf Ali Tavîl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2002.
- İmriü'l-Kays, İbn Hacer b. el-Hâris b. Amr (ö. 540 m.) *Dîvân*, (Şrh.: Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Erkam, Beyrût, Trs.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ es-Sebtî (ö. 544/1149); *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, (Tahk.: Muhammed b. Tâvît et-Tabhî), Matbaatü Fedâle, Ma'rib, 1983.
- Karagöz, Mustafa; "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulü*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2009.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafâ b. Abdullâh (ö. 1067/1657); *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, Trs.

- Kiftî, Cemâlüddîn Ebû'l-Hasen Alî b. Yûsuf (ö. 646/1248); *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, (Tahk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1986.
- Kırca, Celal; *Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, Trs.
- Komisyon; *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul, Trs.
- Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045); *Tefsîru Müşkili'l-Kur'an*, (Tahk.: Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Dâru'n-Nûri'l-İslâmî, Beyrût, 1988.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muammed b. Yezîd (ö. 285/898); *el-Kâmil*, (Tahk.: Muhammed Ahmed ed-Dâli), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1997.
- Nassâr, Huseyn; *el-Mu'cemu'l-Arabî Neş'etuhû ve Tetavvuruhû*, Mektebetü Mısır, Yrs., 1988.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil (ö. 338/949); *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Tahk.: Muhammed Alî es-Sâbûnî), Merkezü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke, Trs.; *İrâbu'l-Kur'an*, (Tahk.: Züheyr Gâzi Zâhid) Âlemü'l-Kütüb, Yrs., 1985.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277); *et-Tibyân fî Âdâbi Hamalati'l-Kur'an*, (Tahk.: Muhammed el-Haccâr) Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1996.
- Râgıb el-İsfehânî, el-Huseyn b. Muhammed b. Mufaddal (ö. 425/1033); *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, (Tahk.: Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1992.
- Rüfeyde, İbrâhîm Abdullâh; *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, ed-Dâru'l-Cemâhîriyye, Trs., Yrs. Sağır, Mahmûd Ahmed; *el-Edevâtü'n-Nahviyye fî Kütübü't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 2001.
- Safedî, Ebu's-Safa Salahaddîn Halîl b. Aybek (ö. 279/892); *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (Tahk.: Ahmed el-Arnaûd – Türkî Mustafâ), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 2000.
- Sezgin, Fuad, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî* (GAS), (Çev.: Mahmûd Fehmî Hicâzi), İdâretü's-Sekâfe, Riyâd, 1991.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdullâh (ö. 368/979); *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*, (Thk., Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdulmun'im Hafâci), Matbaatu Mustafâ el-Bâbî, Kâhire, 1955.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr (ö. 911/1505); *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (Nşr.: Mustafâ Dîb el-Bugâ), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, 2006; *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, (Tahk.: Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikr, Yrs., 1979; *Hem'ul-Hevâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, (Thk., Ahmed Şemseddîn), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1998.
- Şehhâte, İsâ; *ed-Dirâsâtü'l-Lugaviyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru Kubâ, Kâhire, 2001.
- Şevvâh, Alî İshâk, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'r-Rifâi, Riyâd, 1983.
- Tantâvî, Muhammed; *Neş'etü'n-Nahv ve Târîhu Şeherati'n-Nuhât*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 2005.
- Tayyâr, Mûsâid b. Süleymân b. Nâsır; *et-Tefsîru'l-Lügavi li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbnî'l-Cevziyye, Riyâd, 2000.
- Tüncî, Muhammed – Esmer, Râci; *el-Mu'cemu'l-Mufassal fî Ulûmi'l-Luga*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.
- Yahyâ, b. Sellâm (ö. 200/815); *Tefsîru'l-Kur'an mimmâ İštebehet Esmâuhû ve Tesarrafet Me'ânihi* (et-Tesârif), (Tahk.: Hind Çelebi), el-Mektebetü't-Tûnûsiyye, Tunus, 1979.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullâh (ö. 626/1229); *İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb* (Mu'cemu'l-Üdebâ), (Nşr.: İhsân Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993.

- Yaşar, Hüseyin; *Kur'ân'da Anlamı Kapalı Ayetler*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Yerinde, Adem, "Müşkilü'l-Kur'ân" *DİA*, İstanbul, 2006.
- Zebîdî, Muhibbuddîn Ebû'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ (ö. 1205/1790); *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Tahk.: Alî Şeyrî), Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1994.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî (ö. 311/923); *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuh*, (Tahk.: Abdülcelîl Abduh Çelebi), Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2005; *İrâbu'l-Kur'ân el-Mensûb ile'z-Zeccâc*, (Tahk.: İbrâhîm el-Ebyârî), Müessesetü'r-Risâle, Kum, 1995.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk, *Mecâlisü'l-Ulemâ*, (Tahk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Matbaatü Hukûmeti Küveyt, Küveyt, 1984.
- Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1347); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (Nşr.: Hassân Abdilmennân), Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, Yrs., Trs.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö. 538/1143); *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, (Nşr.: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1995.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullâh, (ö. 794/1391); *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tahk.: Komisyon), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1994.

